

Dublin yəhudisinin odysseyası

Ceyms Coysun "Uliss" romanı haqqında

Bizim uşaqlıq, yeniyetməlik çağlarımızda dini kitablar əlçatan deyildi. Ona görə də dini mətnlərlə, dini mədəniyyətlə tanışlığımız ya marksizm mövqeyindən yazılmış tənqidçi, təftişçi kitablar, ya da klassik şairlərin, yazıçıların əsərləri vasitəsilə baş tuturdu. Məsələn, orta çağ Şərq-müsəlman ədəbiyyatı nümunələrinə, o cümlədən klassik Azərbaycan şairlərinin - Nizaminin, Nəsiminin, Xətayinin, Füzulinin əsərlərinə yazılmış şərhlər Quran hökmləri, islam fəlsəfəsi, dini qissələrlə tanışlıq üçün zəngin material verir. Yadıma gəlir, İmadəddin Nəsiminin 600 illiyi münasibətiylə buraxılmış, gözəl illüstrasiyalarla bəzədilmiş nəfis tərtibatlı nəhəng poetik toplusun onlarla, bəlkə də yüzlərlə səhifədən ibarət şərhlər bölümü Quran ayələri, hədislərə, dini rəvayətlərə istinadla doluydu. Yalan olmasın, o cildə yer almış beynlərin sayı qədər də şərh, izahı vardı. O şərhlər verilməseydi, qəzəllərin, qəsidələrin, rübailərin məzmunundan bir mətləb anlamaq olmazdı...

Bu kitabın da özü boyda şərh var. Onu çox vaxt kitablar kitabı, sənət ensiklopediyası, bəşərin söz yaddaşından sitatlar toplusu adlandırırlar. Coysun istinad elədiyi ədəbi-fəlsəfi-dini bazaya, incəsənət arxivinə, tarixi-ictimai gerçəkliyə, etnik-mədəni faktorlara bələd olmadan onun əsərini sona qədər anlamaq da olmaz.

Düzünə qalsa, "Uliss" in yazıldığı dilin incəliklərini bilmədən, onu orijinaldan oxumadan bu roman haqqında danışmaq da doğru deyil; çünki bu əsər başdan-başa dil oyunları, leksik-semantik yanılmaclar, sözün böyük mənasında üslub hoqqaları üzərində qurulub. Coys ədəbiyyatda stilizasiyanı ehkam səviyyəsinə qaldırıb, onu havayı yerə Floberdən sonra roman sənətinin ən böyük reformatoru saymırlar, hətta belə bir fikir də var ki, Eynşteyndən sonra fizika elmi nə qədər dəyişilibsə, Coysdan sonra da dünya nəsr bir o qədər dəyişikliyə uğrayıb. Bu kitabda forma məzmunu üstələyib, üslub mahiyyətə çevrilib, müəllif elə bil demək istəyib ki, dünya onsuz da dərin mənadan, rəşadət mahiyyətdən məhrum nizamsız, xaoslu məkandır, onu yalnız çirkin, eybəcər simasına uşa qələmlə bəzək-düzək vurub abıra mindirmək olar.

Roman Homerin "Odisseyə" dastanına parodiya kimi yazılıb. Uliss - Odisseyin latın dilindəki variantıdır. Yazıçı niyə adın orijinal versiyasını yox, məhz latınca variantını seçib - burası da qəribədir. Homerin poeması kimi bu roman da on səkkiz epizoddan ibarətdir, hər bir fəslin də "Odisseyə"nin uyğun qoluyla gizli, örtülü forma-məzmun əlaqəsi var. Əvvəlcə Coys romanın fəsilələrinə "Odisseyə" nəğmələrinin adını qoysa da, sonradan tənqidçilərin bu məsələyə həddindən artıq önəm verdiyini, əsərin bir növ "orijinalın" əlavəsinə, şərhinə çevrildiyini, Homer poemasının əsarətinə düşdüyünü görəndə fikrindən daşınıb. Əlbəttə, "Uliss" tam müstəqil bir əsər, Homer dastanları başda olmaqla bütün Avropa (qismən də dünya) ədəbiyyatıyla nəhəng bir dialoq, bitməz-tükənməz polemikadır. Balzakın "Bəşəri komediya"sı Dantenin "İlahi komediya"sından nə qədər asılıdırsa, Coysun "Uliss"i də Homerin "Odisseyə"sına bir o qədər bağlıdır. Modernizmin bayraqdarı kimi Coys bütün klassik ədəbiyyata, xüsusən də on doqquzuncu əsr romanına meydan oxuyur, bütün köhnəlmiş kanonları, texnikaları vurub dağıdır, hadisəçilikdən, macəracılıqdan prinsiplə şəkildə uzaq durur. Hadisələr, macərələr qəhrəmanların iç dünyasına köçürülür, ətraf aləm psixoloji aləmin proyeksiyası kimi təqdim olunur (halbuki o özü də yaradıcılığa realist-naturalist ədəbi ənənələrin ardıcılı kimi başlamışdı, onun erkən nəsr təcrübələrinin toplandığı "Dublinlilər" adlı hekayə məcmuəsi bu gün də Mopassan-Çexov gələniyənin davamı kimi nəzərdən keçirilir).

Bununla belə, Coysun yaradıcılığında klassik realizmə xas əlamətlər də var; yazıçı deyirdi ki, əgər bir gün Dublin yer üzündən silinsə, bu şəhəri onun əsərləri əsasında məhəllə-

məhəllə, küçə-küçə, ev-ev bərpa etmək olar. Yadımızdadırsa, buna bənzər bir fikir Çexovun haqqında da deyilmişdi, ancaq orada söhbət rus xalqından gedirdi. "Uliss" in analogiyasından söhbət düşəndə daha çox Andrey Belinin ondan bir neçə il əvvəl yazılmış "Peterburq" romanının adı çəkilir (Bu qəbildən mənim tanıdığım sonuncu roman Orxan Pamukun "İstanbul"udur). Coys ömrünün ikinci yarısını qürbətdə (Paris, Sürix, Triyest...) yaşasa da, öz yurduna, doğma şəhərinə möhkəm bağlıydı, vətəninə özünəməxsus ironik məhəbbətlə, qəzəbli bir eşqlə sevir, İrlandiyanı "qoca fahişə", "öz balalarını yeyən donuz" adlandırırdı. Bir dəfə ondan ölkəsinə nə vaxt qayıdacağını soruşana belə cavab vermişdi: "Mən oradan qırağa heç zaman çıxmamışam".

Romanda irland patriotlarına da rişxənd eləyən, onların millətçilik instinktini, şovinist ritorikasını lağa qoyan yazıçı vaxtında bütün bunlara görə çox qınanmışdı, kitablarının nəşri qadağan olunmuşdu; bu günə yurddaşları onunla öyünürlər, onu irland xalqının milli brendi sayırlar. Taleyin istehzasına bax ki, vətəndən ötrü döyüşən, can verən, millətinin haqqını öz haqqından üstün tutan adamlar qalıblar bir qıraqda, vətəninə lağa qoyan, xalqını söyən, milli varlığı hədəf alan kəs ölkəsinin simvoluna çevrilib. Bu, elə Coys qələminə layiq reallıq, onun bizə tanıtdığı həmin gülünc, vəfasız, bir sərəmənin danışdığı nağıl kimi (Şekspir) mənasız, məntiqsiz dünyadır.

Bizdə də ara-sıra Mirzə Cəlili, Sabiri suçlayanlar, onları xalqı alçaltmaqda qınayanlar peyda olur, ortalığa bir söz atıb aranı qarışdırır, stəkanda fırtına qoparıb kükrəyir, sonra yenidən öz yoxluqlarına çəkilirlər. Meydanda yənə Mirzə Cəlil, Sabir qalır, millət yenə özünü onlarla tanıyır...

Mənim "Uliss" romanıyla tanışlığım qırmızı imperiyanın son illərinə düşür. O vaxt bu əsər bütöv şəkildə rus dilinə yeni çevrilmişdi, aylıq "İnostrannaya literatura" jurnalında 1989-cu il boyu şərhləri, izahları ilə birgə hissə-hissə dərc olunurdu. Dünya ədəbiyyatından, incəsənətindən, tarixindən, mədəniyyətindən sitatlarla, müxtəlif müəlliflərə, kitablara istinadlarla zəngin belə qəliz əsəri o yaşda (lap elə bu yaşda da) oxuyub həzm eləmək çətin olsa da, ilk nəşr ilk tanışlıq üçün yetirdi. 1993-cü ildə roman rus dilində ayrıca kitab şəklində işıq üzə gördü. O vaxtlar anladım ki, bu əsərin hər fəslə bir tərzdə, bir stildə yazılıb, roman başdan-başa göz qamaşdıran bir üslub sərgisidir.

Əvvəlki epizodlar nisbətən sadə səpkidə qələmə alınıb, di gəl, roman boyu irəlilədikcə forma-üslub da qəlizləşir. Məsələn, kiçik mətnlərdən ibarət yeddinci fəsil yığcam qəzet oçerkləri, qısa reportajlar stilində, on beşinci fəsil dram əsəri, yəni pyes formasında, on yeddinci fəsil katexizis (dini kitab, xristian dininin başlıca müddəalarının əks olunduğu təlimatlar toplusu) üslubunda, təqribən əlli səhifədən ibarət sonuncu - on səkkizinci fəsilə başdan-ayağa şüur axını texnikasıyla yazılıb, bu, öz düşüncəsinin selində boğulan bir qadının beynindən keçirdiyi fikirlərin ələ gələn, tora düşən qırıntılarıdır, o fəsilə nə durğu işarəsi, nə də böyük hərf - cəmi səkkiz abzaslıq xaoslu sərəməlmə, sayıqlama var. Bəzi fəsilələr, parçalar mənsur şeir, qafiyəli nəsr kimi oxunur, bunu hətta yaxşı tərcümədə də duymaq mümkündür. Bəzi məqamlarda daxili səsin müəllifinmi, personajınmı səsi olduğu bilinmir. Müəllif haradasa personajların lap yaxınlığındadır, amma onların işinə qarışmır, hadisələri istədiyi səmtə döndərməyə çalışmır. Bu kitabda hər şeyi olduğu kimi görən mütləq göz, haqqın birliliyinə, faktın doğruluğuna hökm verən mütləq səs yoxdur - müəllif mütləq sayılan hər şeyə amansız istehzayla yanaşır.

